

KORXONALARDA MEHNAT RESURLARIDAN OQILONA FOYDALANISHNING KONSEPTUAL ASOSLARI

Bisenova Asiya Uzakbaevna
Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo'yicha) mutaxassisligi, Iqtisodiyot fakulteti,
Berdaq nomidagi Qoraqalpog'iston Davlat Universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada korxonalarda mehnat resurslaridan oqilona foydalanishning konseptual asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Mehnat resurslaridan samarali foydalanish korxona faoliyatining barqarorligi, ishlab chiqarish samaradorligi va raqobatbardoshligini ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi. Tadqiqotda mehnat resurslarining iqtisodiy mohiyati, ularni boshqarish va baholash yondashuvlari hamda sanoat korxonalarida mehnat resurslaridan oqilona foydalanishga ta'sir etuvchi omillar yoritilgan. Statistik ma'lumotlar asosida mehnat resurslaridan foydalanish ko'rsatkichlarining dinamikasi tahlil qilinib, mavjud muammolar va ichki rezervlar aniqlangan. Olingan natijalar korxonalarda mehnat resurslarini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha amaliy xulosalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar. Mehnat resurslari, mehnat unumdorligi, oqilona foydalanish, sanoat korxonalari, tashkiliy-iqtisodiy mexanizm, ish vaqtidan foydalanish, mehnatni tashkil etish, rag'batlantirish tizimi, inson kapitali, ishlab chiqarish samaradorligi.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ РАЦИОНАЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ

Бисенова Асия Узакбаевна
Специальность «Экономика (по отраслям и сферам)»,
Экономический факультет, Каракалпакский государственный
университет имени Бердаха

Аннотация. В данной статье с научной точки зрения анализируются концептуальные основы рационального использования трудовых ресурсов на

предприятиях. Эффективное использование трудовых ресурсов является важнейшим фактором обеспечения устойчивости деятельности предприятия, повышения производственной эффективности и конкурентоспособности. В исследовании раскрыта экономическая сущность трудовых ресурсов, рассмотрены подходы к их управлению и оценке, а также факторы, влияющие на рациональное использование трудовых ресурсов на промышленных предприятиях. На основе статистических данных проведён анализ динамики показателей использования трудовых ресурсов, выявлены существующие проблемы и внутренние резервы. Полученные результаты служат основой для разработки практических выводов по совершенствованию механизмов управления трудовыми ресурсами на предприятиях.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, производительность труда, рациональное использование, промышленные предприятия, организационно-экономический механизм, использование рабочего времени, организация труда, система мотивации, человеческий капитал, эффективность производства.

CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF RATIONAL USE OF LABOR RESOURCES AT ENTERPRISES

Bisenova Asiya Uzakbaevna
Specialty “Economics (by sectors and fields)”, Faculty of Economics,
Berdakh Karakalpak State University

Abstract. This article provides a scientific analysis of the conceptual foundations of rational use of labor resources at enterprises. Efficient utilization of labor resources is a key factor in ensuring enterprise sustainability, improving production efficiency, and enhancing competitiveness. The study examines the economic essence of labor resources, approaches to their management and evaluation, as well as factors influencing the rational use of labor resources in

industrial enterprises. Based on statistical data, the dynamics of labor resource utilization indicators are analyzed, existing problems and internal reserves are identified. The obtained results contribute to the development of practical conclusions aimed at improving labor resource management mechanisms at enterprises.

Keywords: labor resources, labor productivity, rational use, industrial enterprises, organizational and economic mechanism, working time utilization, labor organization, motivation system, human capital, production efficiency.

Kirish. Hozirgi globallashuv va bozor munosabatlarining chuqurlashuvi sharoitida korxonalarning barqaror rivojlanishi bevosita mavjud resurslardan, xususan mehnat resurslaridan qay darajada samarali foydalanilayotganiga bog'liqdir. Mehnat resurslari ishlab chiqarish jarayonining asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo'lib, ularning sifat va miqdor jihatdan to'g'ri shakllantirilishi hamda oqilona boshqarilishi korxona faoliyatining yakuniy natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli korxonalarda mehnat resurslaridan oqilona foydalanish masalasi zamonaviy iqtisodiy rivojlanish sharoitida alohida dolzarblik kasb etmoqda.

Mehnat resurslaridan oqilona foydalanish nafaqat ishlab chiqarish hajmini oshirish, balki mehnat unumdorligini yuksaltirish, mahsulot tannarxini pasaytirish va korxona foydaliligini ta'minlashning muhim omili hisoblanadi. Ayniqsa sanoat korxonalarida mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi texnologik jarayonlar, ishlab chiqarish intizomi, ish vaqtidan foydalanish darajasi hamda xodimlarning malaka va motivatsiyasi bilan uzviy bog'liqdir. Bu omillarni e'tiborga olmagan holda mehnat resurslarini boshqarish korxona faoliyatida salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin[11].

Iqtisodiy adabiyotlarda mehnat resurslaridan foydalanish masalasi turli yondashuvlar asosida yoritilgan bo'lsa-da, ko'plab hollarda ushbu jarayonning konseptual asoslari yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Amaliyot shuni

ko'rsatadiki, ko'plab korxonalarda mehnat resurslaridan foydalanish faqat son jihatdan baholanib, sifat ko'rsatkichlari, ish vaqti yo'qotishlari va mehnat samaradorligiga ta'sir etuvchi tashkiliy omillar yetarlicha hisobga olinmaydi. Bu esa mehnat resurslaridan foydalanishda mavjud ichki rezervlarning to'liq ishga solinmasligiga olib keladi.

Korxonalarda mehnat resurslaridan oqilona foydalanishning konseptual asoslarini ilmiy jihatdan asoslash, ushbu jarayonga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash hamda statistik ma'lumotlar asosida mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot vazifalari mehnat resurslarining iqtisodiy mohiyatini ochib berish, ularni baholash ko'rsatkichlarini tizimlashtirish, sanoat korxonalarida mehnat resurslaridan foydalanish holatini tahlil qilish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishni o'z ichiga oladi[12].

Adabiyotlar tahlili. Mehnat resurslaridan oqilona foydalanish masalasi MDH mamlakatlari olimlari tomonidan iqtisodiy samaradorlikni oshirishning muhim omili sifatida keng tadqiq etilgan. Iqtisodiy adabiyotlarda mehnat resurslari ishlab chiqarish jarayonining asosiy omili bo'lib, ularning samarali boshqarilishi mehnat unumdorligi, ishlab chiqarish hajmi va korxona raqobatbardoshligiga bevosita ta'sir ko'rsatishi ta'kidlanadi. A. Smith va D. Rikardo qarashlariga tayangan holda, zamonaviy MDH olimlari mehnat unumdorligini oshirishni asosan mehnatni tashkil etish, texnologik rivojlanish va inson kapitaliga investitsiyalar bilan bog'laydi.

Rossiyalik iqtisodchi olimlar, xususan L.I. Abalkin[1] va V.V. Kuzminov[2] tadqiqotlarida mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi korxonalarning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda muhim shart sifatida ko'rib chiqilgan. Ularning ishlarida mehnat unumdorligini oshirish tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlar orqali amalga oshirilishi lozimligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. G.B. Kleiner[3] va V.Ya. Iokhin[4] tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa korxonalarda mehnat resurslarini boshqarish tizimi ishlab chiqarish strategiyasi bilan uyg'unlashgan holda tashkil etilishi zarurligi ta'kidlangan.

MDH mamlakatlari, jumladan O'zbekiston va Qozog'iston olimlari ilmiy ishlarida mehnat resurslaridan oqilona foydalanish masalasi milliy iqtisodiyotning tarkibiy xususiyatlari bilan bog'liq holda yoritilgan. Ularning tadqiqotlarida sanoat korxonalarida ish vaqtidan foydalanish, mehnatni normativlash va rag'batlantirish mexanizmlarini takomillashtirish orqali mehnat unumdorligini oshirish imkoniyatlari ko'rsatib berilgan. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar va innovatsion yondashuvlarning mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligiga ta'siri so'nggi yillarda alohida tadqiqot obyekti sifatida qaralmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda korxonalarda mehnat resurslaridan oqilona foydalanishning konseptual asoslarini aniqlash va baholash maqsadida kompleks ilmiy-uslubiy yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida iqtisodiy tahlil, taqqoslash, statistik guruhlash, dinamik qatorlarni tahlil qilish hamda umumlashtirish usullari qo'llanildi. Ushbu metodlar mehnat resurslarining shakllanishi, taqsimlanishi va ulardan foydalanish samaradorligini chuqur o'rganish imkonini berdi [5].

Tadqiqotning axborot bazasini O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari, sanoat korxonalarining yillik moliyaviy va ishlab chiqarish hisobotlari, shuningdek, MDH olimlarining mehnat iqtisodiyoti va resurslar boshqaruvi sohasidagi ilmiy ishlari tashkil etdi. Statistik ma'lumotlar 2018–2024-yillar kesimida tahlil qilinib, mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligidagi o'zgarishlar aniqlandi. Tadqiqotda sanoat korxonalariga xos umumiy tendensiyalarni aniqlashga alohida e'tibor qaratildi.

Mehnat resurslaridan oqilona foydalanishni baholashda ishchi va xodimlar soni, bandlik darajasi, o'rtacha ish haqi, ish vaqtidan foydalanish koeffitsienti, mehnat unumdorligi hamda bitta xodimga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish hajmi kabi asosiy ko'rsatkichlardan foydalanildi. Ushbu ko'rsatkichlar korxona faoliyatining iqtisodiy natijalari bilan bog'liq holda tahlil qilinib, mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar aniqlashtirildi [6].

Tadqiqot metodologiyasida konseptual yondashuv alohida o‘rin tutdi. Mehnat resurslaridan oqilona foydalanish jarayoni tizimli jarayon sifatida qaralib, u tashkiliy, iqtisodiy, ijtimoiy va motivatsion elementlarning o‘zaro uyg‘unligi orqali izohlandi. Ushbu yondashuv korxona miqyosida mehnat resurslarini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish imkonini berdi.

Natijalarni umumlashtirishda statistik ma’lumotlar jadval ko‘rinishida keltirilib, ular asosida iqtisodiy tahlil amalga oshirildi. Jadval ma’lumotlari mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligining real holatini aks ettirishga xizmat qildi hamda aniqlangan muammolarni asoslash uchun daliliy manba bo‘lib xizmat qildi [7].

Tadqiqot natijalari. Sanoat korxonalarida mehnat resurslaridan oqilona foydalanish darajasi bevosita mehnat unumdorligi va ishlab chiqarish hajmining o‘sishi bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatdi. 2018–2024-yillar davomida sanoat korxonalarida ishchi va xodimlar sonining o‘sishi nisbatan barqaror bo‘lgan bo‘lsa-da, ishlab chiqarish hajmining o‘sish sur‘atlari bundan yuqori bo‘lgani mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi oshganidan dalolat beradi. Ayniqsa, texnologik modernizatsiya va mehnatni tashkil etishning takomillashuvi natijasida bir ishchiga to‘g‘ri keladigan ishlab chiqarish hajmida sezilarli o‘sish kuzatildi [8].

1-jadval

Sanoat korxonalarida mehnat resurslari va mehnat unumdorligi ko‘rsatkichlari dinamikasi

Yillar	O‘rtacha yillik ishchilar soni (ming kishi)	Ishlab chiqarish hajmi (mlrd so‘m)	Bir ishchiga to‘g‘ri keladigan ishlab chiqarish (mln so‘m)
2018	1 250	185 000	148,0
2019	1 270	198 500	156,3
2020	1 260	205 000	162,7
2021	1 290	232 000	179,8
2022	1 310	268 500	205,0
2023	1 330	301 000	226,3

2024	1 350	335 000	248,1
-------------	-------	---------	-------

2018–2024-yillar oralig‘ida ishchilar soni 8 foizga oshgan bo‘lsa, ishlab chiqarish hajmi qariyb 81 foizga ko‘paygan. Natijada bir ishchiga to‘g‘ri keladigan ishlab chiqarish hajmi 148,0 mln so‘mdan 248,1 mln so‘mgacha yetib, 1,7 barobarga oshgan. Bu holat mehnat resurslaridan oqilona foydalanish, ishlab chiqarish jarayonlarida mehnat unumdorligini oshirishga qaratilgan boshqaruv qarorlarining samarali bo‘lganligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, pandemiya sharoitida ishchilar soni qisqarishiga qaramasdan ishlab chiqarish hajmining saqlanib qolishi mehnat resurslaridan foydalanish intensivligining oshganini tasdiqlaydi.

Mehnat resurslaridan oqilona foydalanishning muhim jihatlaridan biri ish vaqtidan samarali foydalanish hisoblanadi. Tadqiqot davomida ish vaqtidan foydalanish koeffitsienti hamda o‘rtacha ish haqi darajasi tahlil qilindi. Ish vaqtidan foydalanish darajasining oshishi mehnat unumdorligiga bevosita ijobiy ta‘sir ko‘rsatishi aniqlanib, bu ko‘rsatkichlar korxonalarda mehnatni tashkil etish va motivatsiya tizimi bilan uzviy bog‘liqligi isbotlandi [9].

2-jadval

Sanoat korxonalarida ish vaqtidan foydalanish va mehnat resurslari samaradorligi

Yillar	Ish vaqtidan foydalanish koeffitsienti	O‘rtacha oylik ish haqi (ming so‘m)	Mehnat unumdorligi o‘sish sur‘ati (%)
2018	0,82	2 100	104,5
2019	0,84	2 450	105,6
2020	0,83	2 800	104,1
2021	0,86	3 200	110,5
2022	0,88	3 800	114,0
2023	0,90	4 400	110,3
2024	0,92	5 100	109,7

Ish vaqtidan foydalanish koeffitsienti yil sayin oshib borgan va 2018-yildagi 0,82 darajadan 2024-yilda 0,92 ga yetgan. Bu ishlab chiqarish jarayonlarida bekor

turishlarning qisqarishi, mehnatni rejalashtirish va nazorat qilish mexanizmlarining takomillashganligini anglatadi. Shu bilan birga, o'rtacha ish haqining izchil oshib borishi mehnat resurslarini moddiy rag'batlantirish kuchayganini ko'rsatib, bu holat mehnat unumdorligi o'sish sur'atlarining ijobiy bo'lishiga xizmat qilgan.

Mehnat resurslaridan oqilona foydalanish faqat ishchilar sonini ko'paytirish bilan emas, balki mavjud mehnat salohiyatidan samarali foydalanish, ish vaqti yo'qotishlarini kamaytirish, mehnatni tashkil etish va rag'batlantirish tizimini takomillashtirish orqali ta'minlanadi. Ayniqsa, sanoat korxonalarida texnologik yangilanishlar va raqamli boshqaruv elementlarining joriy etilishi mehnat unumdorligini oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo'ldi.

Mehnat resurslaridan oqilona foydalanish korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish, ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Ushbu natijalar keyingi bosqichda muhokama qilinib, amaliy xulosalar va tavsiyalar shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi [10].

Muhokama. Sanoat korxonalarida mehnat resurslaridan oqilona foydalanish masalasi ko'p qirrali va tizimli yondashuvni talab etishini ko'rsatdi. Olingan statistik ma'lumotlar va tahlillar shuni tasdiqladiki, mehnat resurslaridan samarali foydalanish ishlab chiqarish hajmining barqaror o'sishini ta'minlash bilan birga, korxonalarning moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini oshirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Ayniqsa, bir ishchiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish hajmining ishchilar soniga nisbatan tezroq o'sishi mehnatni tashkil etish va boshqarish mexanizmlarining takomillashayotganidan dalolat beradi.

Mehnat resurslaridan oqilona foydalanish faqatgina ish vaqtdan foydalanish darajasini oshirish bilan cheklanmaydi. Bu jarayon ishchi kuchining malakasini oshirish, mehnatni ilmiy asosda tashkil etish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va samarali motivatsiya tizimini shakllantirish bilan chambarchas bog'liqdir. Tadqiqot davomida ish vaqtdan foydalanish koeffitsientining oshishi mehnat unumdorligi o'sish sur'atlariga ijobiy ta'sir ko'rsatgani aniqlanib, bu holat

korxonalarda bekor turishlarni kamaytirish va ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish muhimligini ko'rsatdi.

Mehnat resurslarini moddiy va nomoddiy rag'batlantirish darajasi bilan mehnat unumdorligi o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligi aniqlandi. O'rtacha ish haqi va mehnat unumdorligi o'sish sur'atlarining parallel ravishda o'sib borishi ishchilarning mehnat faoliyatiga bo'lgan qiziqishini kuchaytirib, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qilgan. Bu jihat sanoat korxonalarida mehnatni boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi [11,12].

Xulosa. Tadqiqot natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, sanoat korxonalarida mehnat resurslaridan oqilona foydalanishni ta'minlash uchun quyidagi konseptual yo'nalishlarga ustuvor ahamiyat berish lozim: birinchidan, mehnat resurslarini rejalashtirish va taqsimlash jarayonlarini ishlab chiqarish hajmi va texnologik imkoniyatlar bilan uyg'unlashtirish; ikkinchidan, ish vaqtidan foydalanish samaradorligini oshirish orqali ichki rezervlarni aniqlash va safarbar etish; uchinchidan, mehnat unumdorligini oshirishga qaratilgan rag'batlantirish va motivatsiya tizimini takomillashtirish; to'rtinchidan, ishchi kuchining malakasini oshirish va inson kapitaliga investitsiyalarni ko'paytirish.

Mazkur tadqiqotning ilmiy ahamiyati mehnat resurslaridan oqilona foydalanishning konseptual asoslarini tizimli ravishda yoritib berish va sanoat korxonalari misolida ularning iqtisodiy samaradorlikka ta'sirini statistik jihatdan asoslashdan iboratdir. Amaliy jihatdan esa, tadqiqot natijalari sanoat korxonalarida mehnat resurslarini boshqarish strategiyalarini ishlab chiqishda, mehnat unumdorligini oshirishga qaratilgan dasturlarni amalga oshirishda va boshqaruv qarorlarini qabul qilishda foydalanish uchun tavsiya etilishi mumkin.

Globallashuv va raqobat kuchayib borayotgan hozirgi sharoitda sanoat korxonalarining barqaror rivojlanishi mehnat resurslaridan oqilona foydalanish darajasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, ushbu yo'nalishda olib boriladigan ilmiy-amaliy tadqiqotlar iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirishda muhim ahamiyat

kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Абалкин Л. И. Экономическая стратегия России: проблемы выбора. – М.: Экономика, 2010.
2. Кузьминов Я. И. Экономика труда и социально-трудовые отношения. – М.: ГУ ВШЭ, 2012.
3. Клейнер Г. Б. Экономика предприятия: стратегический анализ. – М.: Инфра-М, 2015.
4. Иохин В. Я. Организация и нормирование труда на предприятии. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2014.
5. Балабанов И. Т. Экономика и управление производством. – М.: Финансы и статистика, 2011.
6. Сафиуллин М. Р. Экономика труда и управление персоналом. – Казань: КФУ, 2016.
7. Қодиров А. А. Саноат корхоналари иқтисодиёти. – Тошкент: Иқтисод-Молия, 2018.
8. Юсупов Б. Б. Меҳнат ресурсларини бошқариш ва унумдорлик. – Тошкент: Фан, 2020.
9. Нурматов Н. Н. Корхоналарда меҳнат унумдорлигини ошириш омиллари. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2019.
10. Жумаев А. Х. Инсон капитали ва иқтисодий ўсиш. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2021.
11. Калмуратов Б. С., Бектурдиев М. Б. Формирование инновационной стратегии развития в конкурентной среде строительной индустрии //Бюллетень науки и практики. – 2021. – Т. 7. – №. 6. – С. 336-344.
12. Калмуратов Б. С. Приоритеты кластерного подхода в инновационной развитой строительной промышленности //Бюллетень науки и практики. – 2020. – Т. 6. – №. 4. – С. 315-321.